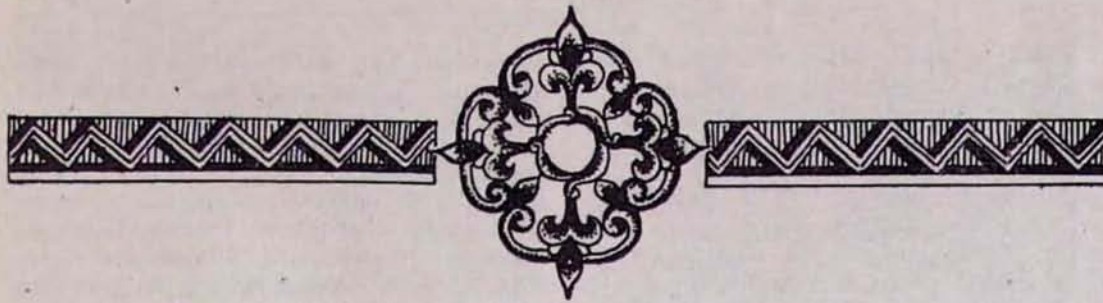

ԱՎԵՏԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀՈԳԵՎՈՐ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին երիտթուրքերի կառավարության կողմից ձեռնարկված զանգվածային տեղահանությունների և կոտորածների, ինչպես նաև Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական բանակի մի շարք նահանջների հետևանքով, ողջ մնացած արևմտահայերից շատերը, մազապուրծ փախչելով, սփռվեցին ինչպես աշխարհի տարբեր երկրներում, այնպես էլ ռուսական կայսրության բազմաթիվ շրջաններում՝ այդ թվում նաև Կովկասում:

Տալով մարդկային և նյութական մեծ կորուստներ, արևմտահայությունը կանգնեց ֆիզիկական իսպառ ոչնչացման վրտանգի առջև, որն էլ իր հերթին լուրջ դժվարություններ ստեղծեց հայ ժողովրդի այդ հատվածի հոգևոր-մշակութային արժեքների փրկության ուղղությամբ: «...Մեր համար թանկ են ոչ միայն մեր փախստականների կյանքը, այլև նրանց հոգևոր ստեղծագործությունները, որ վերահաս կորստյան և ոչնչացման վտանգին ենթարկված..., որ անգնահատելի արժեք ունեն գիտական և ազգային-կուլտուրական տեսակետներով»,—իր նամակներից մեկում նշում էր Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանը: «Մեր պարտքն է,—շարունակում էր նա,—և՛ այս անփոխարինելի կորստյան

մասին մտածել, և՛ գործադրել բոլոր հնարավոր միջոցները՝ փրկելու կորստից այս թանկարժեք նյութերը»:

Պատերազմի տարիներին Էջմիածնի կաթողիկոսարանը ձեռնամուխ եղավ փրկելու արևմտահայերի բազմադարյան և հարուստ մշակույթի նմուշները:

Արևմտահայ գաղթականների շրջանում հնագիտական-ազգագրական տարբեր բրնույթի ուսումնասիրություններ կատարելու նպատակով, 1915 թ. դեկտեմբերի 20-ին տեղի ունեցավ Գևորգյան ճեմարանի խառը՝ մանկավարժական ժողովից ընտրված Ազգագրական Հանձնաժողովի առաջին նիստը, որին մասնակցում էին հանձնաժողովի անդամներ՝ Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանը, Լևոն Գյանջեցյանը, Սեմեյքերիմ Տեր-Հակոբյանը, Գրիգոր Ղափանցյանը, Արշակ Տեր-Հովսեփյանը և Աշոտ Հովհաննիսյանը: Խորհրդակցական ձայնով հանձնաժողովի աշխատանքներին ներկա էին՝ Երվանդ Լալայանը, Վարդգես Սուրենյանը և Հազարապետյանը²:

¹ Մատենադարան, ֆ. 1, Կաթողիկոսական դիվան, գ. 20, թղթապանակ № 238, գ. 301 գ(դ):

² Մատենադարան, ֆ. 1, Կաթողիկոսական դիվան, գ. 20, թղթապանակ № 238, գ. 281², թ. 112:

Նստաշրջանից անմիջապես հետո, Ազգագրական Հանձնաժողովը հանգեց այն եզրակացությանը, որ հոգևոր-մշակութային փրկարար համապատասխան աշխատանքները հարկավոր է առաջ տանել երեք ուղղություններով, այն է՝ 1) Մարդաբանական. ա) գավառների ընտրությամբ կատարել համապատասխան լուսանկարներ, բ) կատարել գանգի և մարմնի սյլ մասերի մարդաբանական չափումներ, գ) գիսսից կամ մոմից պատրաստել կաղապարներ: 2) Գնել կամ հավաքել գաղթականների մոտ գտնվող ազգագրական կամ հնագիտական արժեք ներկայացնող իրերը, այն է՝ ա) գավառական տարազների, կանանց ու տղամարդկանց զարդերի, տնային կարասիների, արվեստի այլևայլ արտադրությունների, գործիքների պատրաստի լուսանկարներ և յուղանկարներ, բ) գավառների համեմատ, բոլոր հասակների ու սեռերին համապատասխան շքեղություն և առօրյա գործածության զգեստներ, մագերի, գլխի, կրծքի, թևերի, ոտքերի զարդեր, գ) կարասիներ, ժողովրդական արվեստագործության նյութեր, արտադրական կամ երաժշտական գործիքներ, զենքեր և այլն, դ) հնություններ, ձեռագրեր, դրամներ, տնային կամ եկեղեցական գործածության համար պատրաստված հին անոթներ և այլն: 3) Ուսումնասիրել ժողովրդի լեզուն, բանահյուսությունը և կենցաղը, այն է՝ ա) նյութեր հավաքել բարբառների ուսումնասիրության համար, բ) գրի առնել հեքիաթներ, վեպեր, գրույցներ, սիրո, կենցաղային և ծխական երգեր, տեղի կամ դեպքի հետ կապված ավանդություններ, հանելուկներ, առածներ և առակներ, գ) հոգ տանել ժողովրդական երաժշտության, ուշադրություն դարձնել ժողովրդական վեպի երգելու եղանակների, սիրերգի, ծխերգի, պարերգի, ողբերի և պանդխտական ու աշխատանքային երգերի երաժշտության վրա, դ) նկարագրել սովորույթները, ընտանեկան բարքերը (ծնունդ, հարսանիք և մահ), հավատն ու հավատալիքը, նախապաշարմունքները և այլն, ե) ուսումնասիրման նյութ դարձնել ժողովրդական իրավունքն ու տնտեսությունը, նկարագրել ժողովրդական արհեստագործության (տնայնագործական արդյունաբերության) եղանակները³:

Առաջնորդվելով նստաշրջանի վերոհիշյալ որոշումներով, Ազգագրական Հանձնաժողովը ձեռնամուխ եղավ արևմտահայ

գաղթականների մոտ պահպանված հնագիտական և ազգագրական արժեքների փրկության գործին: Ուսումնասիրությունների և ժողովածուներ կազմելու համար հանձնաժողովը որոշեց շրջանառության մեջ դնել իր տրամադրության տակ եղած դրամական միջոցները՝ հատկացնելով իրենց գործունեությանը ձեռնամուխ եղած ազգագրական երեք գլխավոր բաժիններից յուրաքանչյուրին երեք հազարական ուրբի⁴: Գործին ավելի մեծ մասսայականություն հաղորդելու, ինչպես նաև ավելի բանիմաց ուժեր գերգրավելու նպատակով, հանձնաժողովը ցանկալի համարեց աշխատակցության և աջակցության հրավիրել հայ գիտության և արվեստի երախտավորներ՝ Աշխարհբեկ Լոռու Քալանթարին, Հովսեփ Օրբելուն, Հրաչյա Աճառյանին և Սպիրիդոն Մելիքյանին:

Այս բոլորից հետո, հանձնաժողովը քննարկեց ծրագրված աշխատանքը իր անդամների միջև բաժանելու հարցը: Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանին և Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանին հանձնարարվեց Էջմիածնի գաղթականների շրջանում զգեստների, իրերի ու հնությունների հավաքման և նկարների պատրաստման գործը: Լեզվի և բարբառների ուսումնասիրությունը հանձնարարվեց՝ Լ. Գյանջեցյանին և Գր. Ղափանցյանին, երաժշտության ուսումնասիրությունը՝ Ա. Տեր-Հովսեփյանին, տարազի գունավոր նկարների պատրաստումը՝ Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանին, Վ. Սուրենյանցին, Ս. Տեր-Հակոբյանին և Երվանդ Լալայանին, ժողովրդական տնտեսության ուսումնասիրումը՝ Ա. Հովհաննիսյանին, բանահյուսությունը՝ Ե. Լալայանին, Լ. Գյանջեցյանին և Գր. Ղափանցյանին⁵: Մասնակիցների անվանական հեղինակավոր ցանկը վկայում է այն մասին, որ հարեմանվել արդ գործի օգնությանը իրենց պատրաստակամությունն էին հայտնել ժամանակի հայ մտավորականության համարյա թե բոլոր նշանավոր դեմքերը՝ ինչպես գիտության, այնպես էլ արվեստի բնագավառում:

Ընդհանրապես առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ակներև էր հայ մտավորականության տագնապը՝ հայ ռազմադարյան մշակույթի տարբեր ոլորտների գեղարվեստական գնումների վերաց-

⁴ Նույն տեղում, թ. 118, նաև գ. 801: ա) նաև Լո. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվ, ֆ. 14. Հ. Առաքելյան, գ. 1936:

⁵ Մատենադարան, ֆ. 1, Կաթողիկոսական դիվան, ց. 20, թղթապանակ № 238, գ. 261², թ. 113:

³ Մատենադարան, ֆ. 1, Կաթողիկոսական դիվան, ց. 20, թղթապանակ № 238, գ. 261², թ. 112—113:

ման սպառնալիքի կապակցությամբ: Այդ առումով հատկանշական էին երկրի տարրեր անկյուններից Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ 5-րդի անունով ստացված նամակները, որոնց հեղինակները՝ հայ մտավորականության ներկայացուցիչները, իրենց տագնապն էին հայտնում մշակույթի նմուշների հավանական կորստյան վերաբերյալ և միաժամանակ իրենց աշխուրջ վերաբերմունքն արտահայտում օգնության գործում: Այսպես, Թիֆլիսի Հայոց Երաժշտական Ընկերության Վարչությունը իր 1916 թ. ապրիլի 30-ի № 8 գրության մեջ՝ ուղղված Հայոց Կաթողիկոսին, նշում էր, որ «...վարչությունն քաջ գիտակցելով րուպեի թրջությունը, անկարող է լոռայան մատնել հայ գեղարվեստի ամենանվիրական ճյուղի՝ երաժշտության վերացումը: Անհրաժեշտ է գեթ նրա բեկորները գրի առնել և վերականգնել ապագայի հայ քաղաքակրթության համար: Ընկերությունը ունենալով երգ հավաքելու և գրի առնելու բոլոր տեխնիկական հարմարությունները, որդիական խորը ակնածությամբ իր հույսը ապավինում է Ձեզ որևէ նյութական աջակցություն ցույց տալ այդ խնդրի իրականացման համար»⁶: Նկատի առնելով Հայ ազգային ժողովրդական երգերի և երաժշտական բեկորների իսպառ կորստի մատնվելու սպառնալիքը, Հայոց Ամենայն Կաթողիկոս Գևորգ 5-րդը Թիֆլիսի Հայոց Երաժշտական Վարչության տրամադրության տակ դրեց 1000 ռ.⁷:

Հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ արևմտահայերին քաժին հասած աղետը կարող էր ոչնչացնել հայ ժողովրդի մտավոր և հոգևոր դարավոր ստեղծագործությունները, Հայոց Ազգագրական Ընկերության Խորհուրդը կազմեց փախստական մտավորականներից բաղկացած մի արշավախումբ, որը չորս ամիս շարունակ շրջելով Անդրկովկասի գաղթականական շրջաններում բավականաչափ նյութ հավաքեց (17000 թերթ) հայ բանահյուսության, ազգագրության, բարբառագիտության, ինչպես նաև արևմտահայ կոտորածների և գաղթի պատմության վերաբերյալ՝ ընդ որում համապատասխան վարձատրություն տալով պատմողներին: Հայոց Ազգագրական Ընկերության հայանպաստ գործունեությանը նյութական օժանդակություն էին ցույց տալիս երկրի տարբեր շրջանները: 1916 թ. դեկտեմբերի 22-ին Պետական դումայի անդամ Միքայել Պապաջանյանը՝ Պետրոգրադից ուղարկած իր հեռագրում

տեղեկացնում էր, որ Պետական Խորհրդի նախկին անդամ Պավել Օսիպովիչ Ղուկասյանը Ազգագրական Հանձնաժողովի ազգապահպան գործին մեծ թափ հաղորդելու նպատակով, որպես նվիրատվություն, վերջինիս տրամադրության տակ էր դրել 1000 ռ. դրամ⁸: Բացի դրանից, նույն Պ. Օ. Ղուկասյանը, դեռևս 1915 թ. դեկտեմբերի 24-ին 10000 ռ. էր առանձնացրել Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանի տրամադրության ներքո, էջմիածնում ազգագրական թանգարան բացելու համար⁹: Հաշվի առնելով կատարվող աշխատանքների հրատապությունը, 1917 թ. հունվարի 17-ին կայացած Ազգագրական Հանձնաժողովի հերթական նիստը որոշեց Ազգագրական ժողովածուի ստեղծման համար աշխատակցության հրավիրել հայ մշակույթի այլ գործիչներին ևս, այդ թվում, Թ. Թորամանյանին, Ե. Տեր-Մինասյանին, Բ. Իշխանյանին, Կ. Կոստանյանին, Ս. Տիգրանյանին, Հ. Մանանդյանին, Լ. Մսերյանին, Խ. Սամվելյանին, պրոֆ. Նիկոլեսկուն, Ա. Չոպանյանին, Գ. Տեր-Մկրտչյանին և ուրիշներին¹⁰:

Առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձվում նաև գաղթականների կրոնական պահանջմունքների բավարարմանը:

1915 թ. նոյեմբերի 4-ի տվյալներով, էջմիածնի կաթողիկոսարանի նախաձեռնությամբ կովկասյան ամբողջ երկրամասում կրոնական գործունեություն էին ծավալել 95 հայ առաքելական գաղթական քահանաներ, որոնք բավարարում էին նույն երկրամասի հայ գաղթականների բոլոր կրոնական պահանջմունքները¹¹: Եթե յուրաքանչյուր կաթոլիկ հոգևորականի քաժին էր ընկնում 10000 գաղթական՝ 150 ռ. ամսական աշխատավարձով, ապա 2000 հայ գաղթականներին քաժին էր հասնում 1 հոգևորական՝ 50 ռ. ամսական աշխատավարձով¹²:

1915 թ. աշնանը Պետրոգրադում ներքին գործերի մինիստրության կառավարչի, գաղթականական հանձնաժողովի և Պետական խորհրդի անդամ սենատոր Կոնի նախագահությամբ գործող հատուկ ենթակոմիտեի կողմից ընդունված հրահանգների համաձայն, ներքին գործերի մինիս-

⁶ ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1080, թ. 1:

⁷ Նույն տեղում, թ. 2:

⁸ Նույն տեղում, թ. 1:

⁹ Մատենադարան, ֆ. 1, Կաթողիկոսական դիվան, ց. 20, թղթապանակ № 288, գ. 926ա:

¹⁰ Նույն տեղում, գ. 281², թ. 119—120:

¹¹ ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 50, գ. 1, գ. 102, թ. 8:

¹² Նույն տեղում:

տրության կողմից ձեռնարկվեցին մի շարք միջոցներ կաթոլիկ և բողոքական գաղթականների կրոնական կարիքները բավարարելու ուղղությամբ: Վերոհիշյալ ենթակոմիտեներում քննարկվեց նաև հայ գաղթականների կրոնական հոգատարության կազմակերպման հարցը: Հաշվի առնելով արևմտահայ հոգևորականների սակավությունը, ենթակոմիտեն 1915 թ. դեկտեմբերին որոշեց արևմտահայերի կրոնական պահանջմունքների բավարարման գործը

հանձնարարել տեղական արևելահայ հայ առաքելական հոգևորականներին¹⁵:

Այսպիսով, առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, Էջմիածնի կաթողիկոսարանի ղեկավարությամբ և անմիջական մասնակցությամբ իրականացվեցին մի շարք կազմակերպչական ձեռնարկումներ, որոնք իսկական երաշխիք հանդիսացան արևմտահայ գաղթականների մշակութային ժառանգության փրկության գործում:

¹⁵ ՀՍՍՀ ԴՊԿԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 102, ք. 1:

